

העבדות וחזון החרות

הרשו לי להתחיל הפעם את דברי כמו שמתחילים סיפורי ילדים, לפני שנים רבות, הִיָּה הָיָה... לפני שנים רבות היה היה מרקסיזם, והוא שלט על חצי עולם, ועל רוב האינטלקטואלים שבו ועל התקינות הפוליטית של תקופתו. והמרקסיזם היה לדת, וקארל מרקס היה נביאו, כתביו ומפרשיו - כתבי הקודש, והמפלגה - כוהניה. ויהי היום...

ב'השאלה היהודית', מאמר שפרסם ב-1844 כתב קארל מרקס על ה"אל" היהודי וקבע: "הוא הממון". דברים אלה המבעבעים אנטישמיות מרגיזים עד למאוד. אולם, במבט שני, הבה נסתכל בהם ב"שלווה פילוסופית" כחלק אפשרי במשנתו. לפי המרקסיזם, הרוח ויצירותיו, והדת בכללם, אינם אלא מבנה-על המכסה ולפעמים מסתיר את היסודות הממשיים של הקיום האנושי, דהיינו את הכלכלה והחברה. הדת היהודית מבטאת את מעמדם של היהודים כסוחרים בעולם קדם-קפיטליסטי. הדוגמה הקולעת ביותר לפרשנות זאת נמצאת לדעתי בספר שקראתי לפני למעלה מיובל שנים: "הקונצפציה המטריאליסטית של השאלה היהודית". מחברו הוא אברהם ליאון (לפנים בישראל היה שמו וויינשטוק) הי"ד, טרוצקיסט שנרצח באושוויץ ב-1944. הוא סבר שהכוזרים התגיירו בגין מעמדם כסוחרים בין הארצות השכנות. אכן, שערי הפרשנות לא ננעלו, אלא שיש כאן יותר מכך. בעקבות תורתם כתבו המרקסיסטים דיאגנוזה ופרוגנוזה והפעילו תרפיה שהייתה לה תוצאות טרגיות. האבחון: השינויים הכלכליים בעולם המודרני ופיתוח הקפיטליזם, הם הסיבות להופעתה של ההתבוללות, שהרי אין כבר מקום לסוחרים היהודיים. הניבוי: בעולם הקומוניסטי, במציאות שתהיה מעבר לחלוקה למעמדות, היהדות תעלם לחלוטין. האבחון והניבוי הולידו מתודה של טיפול, לגזר דין של היעלמות נגד היהדות, שהעולם הסובייטי ניסה להוציא לפועל, תוך סתירות עצמיות קשות מנשוא.

את האלטרנטיבה לגישה הזאת הציע משה הֶס (1812-1875), אבי הקומוניזם הגרמני, "הרב האדום" בפי רעיו. הס השפיע רבות על מרקס ועל שותפו אֶנְגֶ'לְס, ויש אומרים שאף הסיסמה הקלאסית: "הדת היא האופיום של ההמונים" היא משלו. אכן, חיי הס היוו תהליך של התפתחות מתמדת, התרחקות מהיהדות ומעין חזרה בתשובה, שהביאה אותו לגלות את הלאומיות היהודית ואת החסידות. בספרו הבוגר 'רומא וירושלים' הוא פיתח את הניגוד לעמדה המרקסיסטית הקלאסית, והראה, שאם יש קשר בין הדת לבין החיים החברתיים והכלכליים, הרי שהתורה משקפת את מה שהיא מכריזה: היא תורתם של עבדים המשתחררים.

עבדי הם

'בראשית' הוא ספר שבמרכזו המשפחה, ספר המקרין מציאות טרגית של מלחמות אחים, וחזון של אחווה עולמית. ב'שמות' עוברים אנו אל החברה, מהמתחים המשפחתיים אל המתחים החברתיים, המתבטאים בצורה החמורה ביותר בתהום העבדות ובחזון השחרור. כאן נעוץ המפתח להבין את מהותו של החלק הראשון בספר 'שמות' (פרשות שמות-משפטים), ואת הקרנתו על הספרים האחרים במקרא. הספר פותח בתיאור שעבוד מצרים: "וַיִּשְׁמְנוּ עָלָיו שָׂרֵי מִסִּים וַיִּבְנוּ עָרֵי מִסְכָּנוֹת לְפָרְעָה". הייתה זאת עבודת פרך: "וַיַּעֲבְדוּ מִצְרַיִם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל - בְּפָרֶךְ, וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם בְּעֶבֶדָה קָשָׁה בְּחֶמֶר וּבְלִבָּנִים וּבְכָל עֲבָדָה בַּשָּׂדֶה..." לעבדות התווסף סדיזם לשמו "לְמַעַן עֲזֹתוֹ בְּסִבְלָתָם, וּלְבִסּוֹף גֹּזֶרֶת מוֹת": "כָּל הַבֶּן הַיְלֹד הַיֵּאֱרָה תִּשְׁלִיכֶה".

שיאו של ספר 'שמות', יהיה במתן לוחות הברית בהר סיני. עשרת הדברות שבהן מתחילות גם הן בהתייחסות לעבדות: "אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים" (שמות כ, ב). ההדגשה על "בית עבדים" מתייחסת כנראה לא רק על מצבם של העברים, אלא על מבנה החברה כולה. גם הדיבר על השבת מתייחס למעמדו של העבד: "לְמַעַן יָנוּחַ עֲבָדְךָ וְאַמְתֶּךָ כָּמוֹךָ". מילה נפלאה: כָּמוֹךָ! ההכרזה הכללית של עשרת הדברות הופכת לתוכנית משפטית מפורטת בפרשת 'משפטים', ושוב פותחת התורה בדיני עבדים: "כִּי תִקְנֶה עֶבֶד עִבְרִי שֵׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד - - וּבִשְׁבַעַת יָצֵא לְחֻפְשֵׁי חָנָם" (כא, ב). משמעות העבדות בעולמו של המקרא, באה לידי ביטוי בתופעה מדהימה. מי שקורא על תולדות העבדות, יודע כיצד השתמשו המשעבדים בכתובות קעקע או בפגיעה "בראשי איברים שאינם חוזרים" בלשון חז"ל, כדי להשאיר סימנים גופניים של בעלות, כנהוג בבהמות. וזאת כדי למנוע מהעבד את האפשרות לברוח. גם התורה מכירה בסימן כזה: "וְנָרַצַּע אֶדְנָיו אֶת אָזְנוֹ [של העבד] בַּמַּרְצֵעַ" (כא, ו). אבל המעניין הוא שמי שנרצע כאן הוא דווקא העבד שאינו רוצה להשתחרר! על כך אמר רבי יוחנן בן זכאי (תוספתא בבא קמא ז, ב): "וְנָרַצַּע אֶדְנָיו אֶת אָזְנוֹ בַּמַּרְצֵעַ. מה נשתנה אוזן... מכל איבריו? לפי ששמעה מהר סיני (ויקרא כה, נה) כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדֵי הֵם... ופרק ממנו [העבד שלא רוצה להשתחרר] עול שמים והמליך עליו עול בשר ודם [עול אדוניו] לפיכך אמר הכתוב תבוא אוזן ותרצע שלא שמרה את מה ששמעה".

שאלת שחרור העבדים מגיעה לשיאה בנבואתו של ירמיהו (פרק לד). אנו קוראים שם על כריתת הברית בימי המלך צדקיהו, "לִקְרָא לָהֶם [לעבדים] דָּרוֹר, לְשַׁלַּח אִישׁ אֶת עַבְדּוֹ וְאִישׁ אֶת שִׁפְחָתוֹ הָעִבְרִי וְהָעִבְרִיָּה חֲפָשִׁים". כך היה אולם "וַיֵּשְׁבוּ אֶת הָעֲבָדִים וְאֶת הַשִּׁפְחוֹת אֲשֶׁר שָׁלְחוּ חֲפָשִׁים וַיִּכְבְּשׁוּם לַעֲבָדִים וְלַשִּׁפְחוֹת". בעקבות בגידה זאת, היה דבר ה' אל ירמיהו: "אֲתָם לֹא שָׁמַעְתֶּם אֵלַי לִקְרָא דָּרוֹר אִישׁ לְאַחִיו... הִנְנִי קָרָא לָכֶם דָּרוֹר... אֶל הַחֶרֶב אֶל הַדָּבָר וְאֶל הָרָעָב... וְאֶת צִדְקִיָּהוּ מָלַךְ יְהוּדָה וְאֶת שָׂרָיו אֶתֵּן בְּיַד אִיֻּבִּיָּהֶם וּבְיַד מִבְקָשֵׁי נַפְשָׁם". שחרור

העבדים הוא התנאי הראשון בין עם ישראל לבין הקב"ה, והנהגת העם היא האחראית הראשונה לכך.

העבד והמשרת

היה היה... פעמים חטא מרקס במאמרו על השאלה היהודית. איך אמר לי פעם ישראל אלדד, האקוסטיקה קובעת. מרקס דיבר על היהודים ולא אל היהודים. הוא הפך את היהודי הקונקרטי, לסמל להגררות אחרי חיפוש הממון. היהודי? אהבת הממון מאפיינת את העמים כולם, ובייחוד את עמי אירופה האימפריאליסטיים של הימים ההם. אכן באמצע המאבק היהודי לאמנציפציה, שחרור ושוויון זכויות, כתב מרקס שיש לדאוג לא על השחרור של היהודים, אלא על השחרור מ-היהודים. ולמרות זאת, למרות הרעל האנטישמי הנוטף בדברי היהודי המומר מרקס, עלינו לשמוע את התוכחה שבדברים. מרקס כותב שהוא לא מדבר במאמרו על היהודי של שבת, אלא על היהודי של החולין, על הדת החילונית של היהודי. ואכן, אם כולם כך, האם בשל כך פטורים אנו מחשבון נפש זה? האם ענייני הכלל במדינתנו, מודרכים על ידי חיפוש הטוב לתושביה, או אולי הם מובלים בצורה שבפועל דורשת טוב לממונם של אילי הממון. ואכן, פרדוקס מוזר לפנינו. הדת הייתה חייבת הייתה אז להגן על מקומה מאיומי המרקסיזם והגן עדן הסוציאליסטי בה לא היה לה מקום. והיום, בעידן הגלובליזציה? הדת חייבת להיות המשען לדאגה לעני ולסובל, כאשר כל האסונות שהקומוניזם הביא לעולם בשם החזון החברתי, הביאו כל כך רבים לתמוך באנוכיות הכלכלית החצופה ביותר. זהו המסר המחודש של המקרא.

אסיים בדברים מגדול מורי, פרופ' שושני הנעלם, שבעוד כמה ימים, בכ"ו בטבת, ימלאו 40 שנה להסתלקותו בנוכחותי, אחד הרגעים הטראומטיים והכאובים ביותר בחיי. מורי העיר על ההבדל בין שני ביטויים: 'עבד' ו'משרת'. שניהם מצויים יחד בפסוק הראשון בספר יהושע: "וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת מֹשֶׁה עֶבֶד ה', וַיֹּאמֶר ה' אֶל יְהוֹשֻׁעַ בֶּן נֹון מִשְׁרֵת מֹשֶׁה..." אמנם מדובר על 'מִשְׁרֵת מֹשֶׁה' אך עלינו להרחיב את המושג, ולהבינו. מורי לימד שההבדל בין עבד למשרת, נעוץ בכך, שהעבד מסר את כולו לאדוניו, אף את ה'אגו' שלו וודאי את האינטרסים. לא כך המשרת המשאיר משהו של עצמו עבור עצמו. בגין כך, בעקבות משה נקראים נביאי ה' - עבדים (מד, ד): "וַיִּשְׁלַח אֲלֵיכֶם אֶת כָּל עֲבָדֵי הַנְּבִיאִים". הנהגה אמיתית פירושה עבדות. שאיפתו של הראי"ה קוק הייתה להגיע למדרגה זו, ואכן כך חותם באיגרותיו: "עבד לעם קדוש על אדמת הקודש". עבד? הלוואי ויהיה לעמנו היום, משרת, משרת נאמן.